

ВІДГУК
офіційного опонента
кандидата філологічних наук, доцента О. В. Александрової
про дисертацію Федорової Анастасії Олександрівни
«Становлення правової термінологічної семантики
в індоєвропейських мовах», подану на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук
за спеціальністю 10.02.15 – загальне мовознавство

Семасіологія в її різних виявах давно вже посіла місце з-поміж провідних напрямків лінгвістики. За свою півторасторічну історію, від часів молодограматиків, праць Мішеля Бреая, Йоста Трира, М. М. Покровського (а ще раніше – С. П. Микуцького) до нашого часу, вона пройшла складний шлях становлення, досягнувши нині рівня, що дозволяє їй бути вже не дисципліною, яка описує і констатує, а наукою, яка пояснює. Саме такий критерій розмежування наукового і ненаукового свого часу запропонував і дотримувався в усіх своїх працях В. І. Абаєв, чиї відкриття на ниві індоєвропейської та загальної семасіології навряд чи можна перебільшити. Якщо вдатися до порівняння багато в чому наївного минулого семасіологічних студій із їхнім сучасним станом, можна зробити один важливий висновок: сучасні дослідження фактично втілюють на практиці ідеї, висловлені класиками, дають відповіді на питання, які свого часу через методичну недосконалість семасіології, відсутність фактологічної бази не могли бути розв'язані. Достатньо згадати прагнення молодограматиків (напр., Г. Пауля) і представників Казанської лінгвістичної школи (напр., М. В. Крушевського) сформулювати й описати психологічні закони, які рухають семантику слів, так само, як це було із законами фонетики. Однак прагнення втілювалося у плідну теорію, практична перевірка і вдосконалення якої випали на долю наступних поколінь науковців.

Особливо складним для реалізації ідей класиків загального мовознавства є завдання дослідити еволюційні процеси в семантиці лексем, які належать до вокабулярів кількох споріднених мов, а тим більше – *кількох груп споріднених мов*. Ця складність полягає у багатоаспектності об'єкта, а тому вимагає розроблення спеціальної методичної схеми, що враховувала б не лише спільне у семантичній організації словника, але й систему розбіжностей в ньому. Таким об'єктом є група основних правових термінів германського, слов'янського та

іранського словника, аналіз яких дає розуміння закономірностей формування відповідної культуруносною семантики у різних мовах і закладає підстави для виділення схем смислових зрушень, відповідальних за стабілізацію термінологічного значення. Отже, лінгвістична студія, що вирішувала б ці завдання, – суттєвий крок до формулювання законів семантики, а тому систематична робота в цьому напрямку є актуальною для вироблення методології вітчизняного мовознавства і вдосконалення його техніки.

Представлена до захисту дисертація А. О. Федорової має розв'язати комплекс доволі складних питань теорії та практики семасіологічного дослідження лексики, тому її **актуальність** очевидна. У цьому переконують, як її наукова новизна, теоретична цінність, практичне значення, так і багатовимірність самого об'єкта спостереження – складного комплексу правових термінів (генетично тотожних і різних за походженням), посталих у рамках трьох груп споріднених мов.

Дисертація має струнку, добре продуману структуру, яка забезпечує розуміння логіки і напрямку руху наукової думки. У «Вступі» автор обґрунтовує актуальність обраної теми, формулює мету, завдання, об'єкт і предмет дослідження, наукову новизну, теоретичну та практичну цінність одержаних результатів, повідомляє, де апробовано положення дисертації. Завдання, що конкретизують мету дослідження, відповідають критеріям проблематики загального мовознавства. Назвемо найбільш важливі, на нашу думку, завдання дисертації: 1) розглянути поняття «правова свідомість» із позицій лінгвістики; 2) обґрунтувати поняття «правовий мікротекст» як стабільної синтаксичної одиниці, в межах якої формувалася правова семантика юридичних термінів; 3) обґрунтувати застосування методу моделювання у поясненні механізму становлення семантики правових термінів та перевірити процедурні можливості запропонованої в дисертації «еволюційної моделі семантики» як інструменту визначення послідовності значеннєвих зсувів; 4) реконструювати умови й основні етапи становлення термінологічного значення лексики досліджуваних мов, представивши розвиток у вигляді сукупності схем семантичних змін, а також визначити типологічно спільне й унікальне у правовій спеціалізації семантики досліджуваної лексики.

Розділ I «Індоевропейська правова термінологія як мовне відображення правової свідомості» містить характеристику феномену правової свідомості із погляду мовознавства, визначення генетичного зв'язку лексики правового змісту із релігійною термінологією та деякі інші важливі аспекти досліджуваної проблеми. Щодо кожного з них запропоновані оригінальні, переконливо проілюстровані твердження.

Зокрема, дисертант робить обґрунтований висновок про правову свідомість як секундарний до мовної свідомості феномен, визначаючи його як *«форму мовної свідомості, у якій членується і дістає лінгво-семіотичної фіксації сукупність поведінкових сценаріїв, сигналів (ритуально виправдане чи невиправдане, відповідне чи невідповідне), переживань правового відчуття й очікувань результатів правового діяння»* (с. 29). У продовження цього А. О. Федорова висловлює цікаву думку про те, що поняття права, можливостей, які дає дотримання установлених чергою поколінь поведінкових норм, переживання результатів діянь і очікувань від них – давнє явище мовної свідомості, а отже принагідно до умов, коли ще нема кодифікованих норм права, але є правова дійсність і перелічені біхевіористичні й емотивні компоненти людського буття, можна говорити про *правосвідомість передправа* (с. 29).

Вдалим видається досвід дисертанта унаочнити синкретизм сакрального та юридичного складників індоевропейської правової термінології завдяки апеляції до теорії про питому невід'ємність релігійного та правового в семантиці давньої правової термінології. Причину цього він шукає у поетичних витоках правової та релігійної термінологічної семантики групи залучених до аналізу слів, оскільки образність, властива лексиці мови релігії та права, зумовлена спільним джерелом цих різновидів мови, яким була давня поетична мова. Авторська думка належним чином проілюстрована (с. 35–38), а тому може вважатися самостійним внеском у систему доказів згаданої теорії.

Оригінальним здобутком дисертанта є визначення феномена «правовий мікротекст», виділення його типів, опис «формули», за якою вони побудовані, їхніх складників-експлікаторів. Зокрема, на думку автора, правовий мікротекст – *«мінімальна, завершена в смисловому відношенні мовна формула для опису типових ситуацій, послідовності дій (процедури) чи атрибуції*

об'єктів/суб'єктів діяльності, властивих давньому праву» (с. 39–40). Матеріал, зібраний і проаналізований дисертантом, цілком підтверджує його висновок, оскільки вказівкою на відлуння подібних формул-мікротекстів є повторення синтаксично і семантично тотожних словосполучень у споріднених мовах. Лексичний склад мікротекстів у різних мовах може виявитися генетично тотожним, що дає підстави не лише для реконструкції логіки й загальної семантики прототексту на підставі певних типологічних збігів, а і про відновлення його форми на підставі законів порівняльної граматики.

Логічним видається висновок дисертанта про вторинність правового терміна щодо правового мікротекста-формули: «термін як спеціалізоване позначення певної реалії юридичного побуту є інноваційним явищем, являючи результат згортання змісту цілого усталеного словосполучення. Отже, маємо дві категорії лексичних і фразеологічних одиниць: *первинна* – правовий мікротекст, *інноваційна* – правовий термін» (с. 41). А. О. Федорова пропонує цікаву систему опису складників мікротекстів, доцільну в тому разі, «коли через історичні зміни в словнику й текстовій організації неможливо відновити формальний бік правової формули. Тоді на підставі спільних рис у синтаксичній схемі й ідеологічної тотожності залучених прикладів описується загальна модель, за якою потенційно міг будуватися відповідний мікротекст» (с. 41–42).

Науковий інтерес становлять виділені дисертантом 10 типів (залежно від позначуваних ними сигналів) експлікаторів правового мікротексту, які позиціонують його як сценарій опису правової ситуації, правового стану, правової традиції, взаємозв'язків об'єкта й суб'єкта правових відносин. Експлікатори показують, як у мовній свідомості суспільства відображалися життєві ситуації, у рамках яких носій мови взаємодіяв з істотними для його існування реаліями довкілля.

Однак основну цінність цього розділу становлять реконструйовані дисертантом три хронологічно різні групи правових мікротекстів: 1) які виникли у праїндоевропейську добу; 2) у період ареальних контактів окремих індоевропейських мов; 3) які виникли незалежно в мові права окремих мов. Співвідношення їхньої ідеологічної семантики дає автору серйозні підстави поділити мікротексти на дві категорії: 1) сформовані в рамках мови ритуалу

(перша група) – етап передправа; 2) сформовані в рамках мови права, яка обслуговувала правову техніку, тобто суму правових актів і приписів щодо послідовності, мотивованості та порядку їхнього застосування (друга та третя групи) – етап права. Цей висновок підтверджується структурою еволюційної моделі семантики, яка віддзеркалює етапи процесу становлення правового значення.

Розділ другий «Методологічні основи дослідження семантики правової термінології в індоєвропейських мовах» дає уявлення про методологічний апарат дослідження, а також про історію та сучасний стан семасіологічних досліджень близького профілю. До здобутків розділу, на нашу думку, належать дві важливі речі.

1. Запропонована дисертантом струнка процедурна схема, відповідно до якої здійснюється аналіз матеріалу. Зокрема, дисертант дає своє бачення основних аспектів методики лінгвістичного аналізу (акцент на культурно-історичному досвіді, відбитому в мові, опора на можливості реконструкції культурної (правової) семантики, моделювання семантичних змін, які призвели до виникнення правової семантики). Він описує власну процедурну схему аналізу, яка передбачає сукупне використання групи методів, і покроково демонструє приклад її застосування. Тут же автор обговорює межі застосування методологічної схеми історико-семасіологічних досліджень, і це, як показує подальше знайомство із дисертацією, дозволяє йому досягти несуперечливих результатів.

2. Концепція еволюційної моделі семантики, якій підпорядкована концепція всього дисертаційного дослідження, тому зупинимося на ній докладніше. Перш ніж підійти до визначення еволюційної моделі семантики, дисертант обговорює загальні принципи теорії моделювання, на які спирається його концепція, акцентуючи на імовірнісному підході до врахування чинників. Він пропонує таку кореляцію об'єктів: *об'єкт-оригінал* – ряд послідовних семантичних зрушень у групі спільнокореневих слів (мовна реальність), а *об'єкт-модель* – схематичне відтворення можливого напрямку і послідовності цих змін, здійснене з урахуванням: а) зафіксованої в різному матеріалі регулярності семантичних зсувів; б) результатів семантичної реконструкції. При цьому

регулярність семантичних зрушень у різнокореневій лексиці різного часу – гарантія того, що той чи той зсув не є хибною констатацією, штучно установленим співвідношенням семем, а відбиває мовну реальність, знаряддя пізнання якої є її моделювання (с. 75). Опис усіх доступних синхронних станів семантики і встановлення зв'язку між цими станами, на думку автора, – великий крок до моделювання семантичних процесів.

Еволюційну модель семантики (ЕМС) дисертант характеризує як певну *послідовність семем або серій семем, черговість яких визначається з урахуванням таких параметрів у матеріалі порівнюваних мов, як: а) свідчення семантичної деривації (ускладнення чи спрощення значень); б) акти морфологічної модифікації, кожен із яких додавав новий елемент значення досліджуванім лексемам, інколи принципово змінюючи їхній зміст, а отже, структурно складніша, похідна форма часто є також і носієм похідного значення; в) можливі (взаємо)впливи синонімічних термінів у межах однієї ЛСТ порівнюваних мов.* Функція ЕМС – пояснення механізму та послідовності етапів семантичної еволюції системи спільнокореневих (генетично тотожних) форм на шляху їхньої правової спеціалізації. Ця її функція приймається як визначення самого поняття (с. 76).

Серйозної уваги заслуговує двовимірна структура ЕМС, яку постулює А. О. Федорова. **1. Репрезентаційний (мовний) бік ЕМС** позиціонується з урахуванням перспективного і ретроспективного принципів дослідження семантики. **2. Поведінковий (ритуальний) бік ЕМС** полягає в тому, що причини семантичних змін у мові права чи його антецедента (передправа) зумовлені ситуацією, що склалася в рамках ритуалізованої дії. Отже, мовний знак (слово), за яким була закріплена сума смислів, розвиває ці смисли у власне спеціалізовані значення, порядок формування яких відповідає вимогам і порядку здійснення релігійно-правового ритуалу (і далі він еволюціонував у *правове діяння*). Порядок же визначається сукупністю очікувань, на здійснення яких спрямовано ритуал, ментальною динамікою ситуації – *скриптом*. Дисертант виділяє 7 поведінкових (ритуальних) причин ситуативної динаміки, які скерували її напрямом: 1) взяття сили роду; 2) ритуальне закладання основи, фундаменту як запоруки стабільності; 3) символічне упорядкування хаотичного світу;

4) символічне указання жестом чи словом; 5) ритуальний обмін і зобов'язання; 6) ритуальне полювання, переслідування; 7) ритуал принесення жертви як ціна за помсту (с. 81).

Вагомим досягненням вважаємо висновок дисертанта, за яким: а) не всі ЕМС були сформовані у ритуальному контексті, оскільки частина з них відбиває пізніші уявлення про реалії правового побуту, що стабілізувалися вже в умовах *не ритуальної*, а власне *правової практики* розвинених суспільств у різні періоди їхньої історії; б) ЕМС має відкриту структуру, тобто виникнення відповідного термінологічного значення не означає завершення семантичної еволюції лексеми, оскільки з кількох причин (с. 82). Останнім штрихом опису концепції ЕМС є її візуальна репрезентація як компактної схеми, яка має самостійну цінність, будучи наочною матрицею, яку можна використовувати як керівництво для пояснення семантичної еволюції.

Розділ третій «Формування правової термінологічної семантики у германських, слов'янських та іранських мовах» показує масштабну практичну перевірку запропонованої дисертантом методики на матеріалі, семантична еволюція якого спрямована до правової спеціалізації. Усі підрозділи мають добре продуману, зручну для сприйняття спільну схему репрезентації матеріалу, відповідаючи постулатам ЕМС і повністю виправдовуючи її. Ба більше, автор не обмежується просто визначенням збігів і розбіжностей у значеннєвій (правовій) спеціалізації лексики у мовах трьох груп. Він виділяє 14 типів семантичних зрушень, які через свою повторюваність за межами кола досліджуваних мов (і загалом за межами індоєвропейської лексики) тяжіють до універсальності.

Цікаві авторські висновки щодо семасіологічних збігів між слов'янською та іранською, германською та слов'янською, іранською та германською правовою термінологією і пояснення причин цього.

Безперечно, автор має всі підстави для твердження про те, що кількість ЕМС зі «стартовим» ритуальним компонентом порівняно невелика через те, що мова у розвитку поступово вийшла за межі ритуалу, де формувалися перші поняття передправа. Тому «Царина (перед)права втрачає залежність від ритуальної практики, поступово стаючи власне правовою практикою, в якій довго

зберігаються рудименти ритуалу. Відповідно, друга тенденція – формування юридичного значення у рамках юридичної практики. Правова практика, судячи із семантики проаналізованих слів, була складним комплексом обов’язкових для виконання моральних імперативів, релігійних настанов, дотримання звичаїв та інших нормативів поведінки. Саме така специфіка правової практики зумовила надалі формування правосвідомості як різновиду мовної свідомості, відображеної в мові права» (с. 193–194). Наведені твердження сприймаються як програма для подальших досліджень цієї і близької теми.

Узагальнюючи висновки до кожного підрозділу, А. О. Федорова доходить переконливого висновку про таке співвідношення ритуального і правового компонентів у семантиці сформульованих ЕМС: в ЕМС, посталих у рамках мови ритуалу, визначальним є сценарій поведінки, тоді як у ЕМС, сформованих у мові права, – функція і атрибут (у тому числі дії – спосіб) правової реалії (суб’єкта і об’єкта). Підтверджується авторське припущення про відкритість ЕМС, що виявляється у профанації правового значення і переході його в розряд нетермінологічного.

Розділ насичений численними оригінальними історико-семасіологічними знахідками, етюдами із семантичної реконструкції, сміливими, добре аргументованими зіставленнями і тлумаченнями причин, імовірних векторів значеннєвої еволюції. Зокрема, звернімо увагу на: 1) пояснення етимологічної семантики гот. *reiks* ‘правитель’, *reikeis ‘аристократія, еліта, знать’, д.-англ. *rice*, нім. *reich* ‘багатий, могутній, що має владу’ як *‘прямий’, ‘праведний’, ‘справедливий’ → ‘володар, правитель; 2) тлумачення д.-англ. *dryhten*, *drihten* ‘правитель, лорд, володар, принц, король’ як *‘той, кого підтримує рать’; 3) здатність лексем зі значенням ‘закон (= покладене в основу)’ утворювати стійкі сполучення з дієсловом ‘установлювати, ставити’ (вже у давніх текстах); 4) обґрунтування семантичної деривації ‘слово’ → ‘закон’ (для германських і слов’янських мов); ‘рух’, ‘хід’ → ‘звичка’, ‘(священний) звичай’ → ‘закон’, ‘право’; ‘знати’, ‘бачити’ → ‘побачене’, ‘пізнане’ → ‘закон’, ‘право’ (для германських мов) тощо.

Спеціально відзначимо нетривіальні розвідки з генези значень ‘застава’ і ‘суд’ та їхніх похідних. Розділ, відведений судовій термінології, загалом являє

зразок того, як при застосуванні суворої методики безсистемна сума значень із невизначеними зв'язками перетворюється на прозору систему семантичних деривацій, де зрозуміла логіка генези кожного значення. Так само і з підрозділом, присвяченим 'помсті': тут реконструйовано мовний бік такого давнього правового інституту, як кровна помста, пояснено елементи мови ритуального права. Отже, цей підрозділ можна розглядати як рівноцінний до відомої праці В. Е. Орела, присвяченої аналогічній проблематиці.

Загалом же доказову силу висловлених у дисертації тверджень забезпечує міцний практичний фундамент, який складають 79 схем семантичних зрушень, узагальнений розподіл яких за мовами подано у спеціальному додатку «Г». Справляє враження фактологічна основа дисертації, з опорою на яку А. О. Федорова робить переконливі висновки, зокрема, ступінь доказовості запропонованих тверджень забезпечують 1910 лексем = 3528 семем.

Завершують текст «Висновки», які сумарно підбивають основні досягнення дисертації й засвідчують розв'язання всіх (7) поставлених у «Вступі» завдань. **З огляду на зміст дисертації можемо стверджувати, що її мети досягнуто.**

Подана до захисту дисертація відповідає паспорту спеціальності 10.02.15 – загальне мовознавство. Вона належним чином апробована у доповідях на 9 наукових конференціях; основні її здобутки висвітлено у 17 одноосібних публікаціях, серед яких 1 надруковано у закордонному (польському) періодичному виданні. Зміст автореферату компактно відбиває структуру й основні положення дисертаційного тексту. Дисертація й автореферат виконані й оформлені відповідно до вимог, які висуваються до наукових праць такого типу.

Даючи високу оцінку дисертації, вважаємо за потрібне поставити кілька питань і висловити деякі зауваження до окремих положень і семасіологічних версій, запропонованих у тексті.

1. На що спирається твердження про те, що феномен правосвідомості має порівняно неглибоку хронологію, зокрема, що він молодший від права?

2. Чи існувала спеціальна унормована термінологія права у давніх правових культурах, мови яких були об'єктами вивчення?

3. У чому дисертант бачить причину різного віку термінологізації значень?

4. У дисертації часто трапляється визначення «генетична тотожність» або «генетично тотожні утворення». Який термінологічний смисл вкладається в нього?

5. Як у концепції наукового дослідження корелюють поняття *моделювання* і *реконструкція*?

6. В дисертації враховано найновішу літературу, яка стосується досліджуваного комплексу проблемних питань, що свідчить про обізнаність автора в проблемах сучасної науки. Однак, як часто трапляється, деякі близькі до профілю рецензованої праці студії пройшли повз авторську увагу (зрештою, не можна врахувати всього). І хоча їх уже проблематично назвати останніми досягненнями, деякі їхні положення можна було би використати для посилення окремих висновків дисертації. Йдеться про монографію І. Л. Честнова «Правопонимание в эпоху постмодернизма» (Санкт-Петербург, 2002), корисну для підрозділу 1.1. (стосовно розуміння правосвідомості). Далі: *Толкачова Н. Є.* Семантична структура давньоруської юридичної звичаєвої термінології. Історія держави і права // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2008. – №2 (76). – С. 10–11; *Zajda A.* Staropolska terminologia prawnicza (do 1500 r.) (= Uniwersytet Jagielloński. Rozprawy habilitacyjne. – 1990. – №192). – Kraków, 1990; *Mattila H. E. S.* Legal Language: History // Encyclopedia of Language and Linguistics / Edit.-in-chief K. Brown. – 2nd edit. – London : ELSEVIER, 2006. – Vol. 7. – С. 8–13; *Шокиров Т. С.* Формирование и развитие юридических терминов таджикского языка : Дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.22. – Душанбе, 2011 (окремі спостереження і матеріал були б корисні для третього розділу) та деякі інші.

7. Навряд чи можна прийняти двоетапне зрушення ‘опора’ → ‘право’, ‘закон’ для гнізда д.-інд., похідних від і.-є. *d^her-mo. Дистрибуція значень свідчить про складнішу еволюцію семантичного комплексу, де *dharmán-* ‘основа’, *dhárma* ‘опора’, ‘підтримка’, судячи з контекстів та реконструйованого первісного значення, не були питомими семемами. Етимологічними були як раз ‘порядок’, ‘звичай’, що надалі розвинули значення ‘закон’, ‘правило’ (як віковий звичай), ‘релігійна норма’ і далі – *dhárman-* ‘опора’, ‘(міцна) підтримка’, ‘стовп’, пор. рос. архаїчну формулу *закон – опора мирская*. Отже, швидше йдеться про прямо протилежний напрямок формування значення.

8. Попри висловлене дисертантом припущення про розвиток значення ‘бути у стані ворожнечі’ → ‘мститися’ і ‘(смертельна) ворожнеча’ → ‘помста’ така семантична деривація зовсім не очевидна, хоча це відміння її потенційної можливості. Наведений у тексті матеріал (д.-англ. *f2h2* ‘в ворожість, неприязнь’ ‘ворожий акт’, ‘жорстокість, насилля’ і ‘помста, відомщення, вендетта’ та ін.) дозволяє інше тлумачення: як незалежний розвиток ‘ворожнеча’ і ‘помста’ з одного спільного невстановленого джерела. В усякому разі, побудована схема розвитку значення в такому вигляді видається незавершеною, неповною.

9. Дозволимо собі висловити уточнення для ще однієї схеми семантичного зрушення. Зокрема, для ‘могти’ → ‘володар (= могутній)’, постульованої на основі іранського (Хотан) титулу *xšāvan* ‘самодержець’, похідного від іран. **xšā(y)*- ‘могти’, прийнятне тлумачення ‘той, хто наділений міццю, силою’ → ‘володар (= могутній)’ (с. 96). Саме на це вказує формант *-van*, який надавав значення наділеності якістю, властивістю.

Однак висловлені зауваження мають частковий характер. Вони не стосуються принципово важливих для дисертації концептуальних положень і в жодному разі не знижують високої оцінки проведеного дисертантом дослідження. Отже, все сказане вище дає нам підстави для висновку, відповідно до якого дисертаційна праця «Становлення правової термінологічної семантики в індоєвропейських мовах» відповідає вимогам, зазначеним у «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженому постановою Кабінету Міністрів України №567 від 24.07.2013 р., а її автор, Федорова Анастасія Олександрівна, заслуговує на присудження їй наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.15 – загальне мовознавство.

Офіційний опонент:

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри іноземних мов

гуманітарних факультетів

Одеського національного університету

імені І. І. Мечникова

 — О. В. Александрова